

İslam Düşünce Gelenekleri Açısından Dinî Çeşitlilik

Müberra Aslı KILIÇER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

E-posta: muberra.kilicer@ogr.dpu.edu.tr

ORCID: 0009-0004-4844-8477

Öz

Dinlerin varlığı ve bu dinlerin sahip olduğu kurtuluş öğretileri ile ritüellerindeki farklılaşmalar, dinî çeşitlilik olgusuna nasıl yaklaşılması gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu konuya dair verilecek cevaplar, kişinin yaşamını şekillendirmesinde ve tercihlerine yön vermesinde de etkili olmaktadır. Çeşitli yaklaşımlar dikkate alınarak bu cevaplar bulunabilir. Özellikle İslam düşünce geleneğinde, epistemolojik ve teolojik açıdan konu ele alındığında "Tanrı tasavvurlarındaki farklılıkların nedenleri, fetret ehlinin durumu ile hangi dinin ve ibadet formlarının kurtuluşa eriştireceğine" yönelik sorgulamalar, farklı bakış açılarına karşımıza çıkarmaktadır. Bununla birlikte düşünürlerin konuyu anlamlandırmak için temel kaynakları esas almalarına rağmen birbirinden farklı sonuçlara ulaşmaları, tartışmanın dinî kapsayıcılık, dinî dışlayıcılık ve dinî çoğulculuk açısından da değerlendirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple İslam düşünce geleneği açısından konu; İnanç açısından dinî çeşitlilik, ritüeller açısından dinî çeşitlilik ve eskatoloji açısından dinî çeşitlilik olmak üzere üç başlık ekseninde ele alınacaktır. Ardından dinî kapsayıcılık, dinî dışlayıcılık ve dinî çoğulculuk yaklaşımları ile bu üç başlıktaki tartışmalar arasındaki ilişki ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Manevi Danışmanlık, Dinî Çeşitlilik, Dinî Dışlayıcılık, Ritüeller, Eskatoloji

Religious Diversity in Terms of Islamic Thought Traditions

Abstract

The existence of religions and the differences in the teachings of salvation and rituals of these religions bring up the question of how to approach the phenomenon of religious diversity. The answers to be given to this issue are also effective in shaping a person's life and directing their preferences. These answers can be found by considering various approaches. Especially in the tradition of Islamic thought, when the subject is addressed from an epistemological and theological perspective, the questions about "the reasons for the differences in the conceptions of God, the situation of the people of interregnum, and which religion and forms of worship will lead to salvation" bring different perspectives to the fore. However, the fact that thinkers reach different conclusions despite taking the basic sources as a basis to make sense of the subject reveals the necessity of evaluating the discussion in terms of religious inclusiveness, religious exclusivity, and religious pluralism. For this reason, the subject will be addressed under three headings from the perspective of Islamic thought tradition: religious diversity in terms of belief, religious diversity in terms of rituals, and religious diversity in terms of eschatology. Then, the relationship between religious inclusiveness, religious exclusivity and religious pluralism approaches and the discussions under these three headings will be revealed.

Keywords: Spiritual Counseling, Religious Diversity, Religious Exclusivity, Rituals, Eschatology

1. GİRİŞ

İnsan, inanmaya, bir şeylere bağlanmaya ihtiyaç duyar. Nitekim tarihi süreci incelediğimizde insanların, yaratıcı, üstün bir güç arayışı içerisinde olduklarını görmekteyiz. Fakat bu ortak arayış insanlar arasında birliği sağlayamamış tam tersine ayrışmaları ortaya çıkarmıştır. Bu ayrışmaların olması, birden fazla inanç yapılarının oluşması hatta tek bir dinin ayrı iki din olarak yaşanmaya başlanması, dinî çeşitliliğin de temelini atmıştır. Bu temelin oluşumunda, Katolik ve Protestan şeklinde Hristiyanlığın ikiye bölünmesi önemli rol oynamıştır. Bu bölünmeyle beraber kendi inancını benimsemeyen kişiler/gruplar hakkında sahip olunacak dinî yargı nasıl olmalıdır? sorusu ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu soru son yüzyıllarda Hristiyanlık özelinden çıkmış ve Müslümanlar da dahil farklı din mensuplarını kapsayan bir boyuta ulaşmıştır (Kılıç, 2004, s. 13). Ele alınan bu konu farklı alt başlıklarla tartışılmaya devam etmektedir. Din felsefesinin ana konularından biri olan dinî çeşitlilik özellikle Batı’da dinî kapsayıcılık, dinî dışlayıcılık ve dinî çoğulculuk alt başlıklarıyla çokça gündeme gelmiştir (Arıcan, 2011, s. 72).

Dinî çeşitliliğin bu alt başlıklarının oluşumunda bir inanç yapısının farklı inançlara yaklaşımı etkilidir. Her dinin kendine ait bir hakikat iddiası vardır. Böyle bir durumda diğer dinlerin hakikat iddialarına nasıl yaklaşmamız gerektiği sorusu karşımıza çıkmaktadır (Özenç, 2019, s. 8). Bu doğrultuda tüm inanç yapılarını hakikate ulaşmada eşit gören dinler, dinî çoğulculuk anlayışının temelini oluşturur. Fakat dinî çoğulculuk anlayışını diğer dinlere mensup kişilerle olumlu iletişim kurma olan “sosyal çoğulculuk” tan farklı değerlendirildiği göz önünde tutulmalıdır. Hakikate ulaştırma noktasında dinî çoğulculuk anlayışını benimseyenler, kişilerin bir dine mensup olmalarında kültürlerin, buldukları coğrafyanın etkili olduğunu ileri sürerler. Dolayısıyla onlara göre kişilerin tercihinde olmayan bu durumlar sebebiyle sadece bir dinin kurtuluşa ulaştırdığı iddiası doğru değildir (Tanrıverdi, 2013, s. 1044). Fakat sahip oldukları bu anlayışta, farklı inanç yapılarını benimseyerek hakikate ulaştırdığını, kurtuluşa erdirdiğini iddia eden dinlerin aynı kategoride değerlendirilmesi başka bir ifade ile tevhit inancını benimseyen İslam ile teslis inancına sahip Hristiyanlığın aynı yerde kabul edilmesi mantık hatalarını beraberinde getirmektedir (Kılıç, 2004, s. 17).

Bu mantık hatalarını göz önünde bulunduranlar ise dinî dışlayıcılık yaklaşımını esas almaktadır (Özenç, 2019, s. 9). Hristiyanlığın henüz Katolik ve Protestan olarak ayrılmadığı zamanlarda sahip olduğu anlayış, dinî dışlayıcılıktır. Kilise tarafından özellikle Müslümanlar ve Yahudiler kafir statüsüne koyulmuştur. Kiliseye göre kişiler yaşamları boyunca farklı dinlere mensup olsalar da ömürlerinin sonunda Hristiyanlığı benimsemezlerse kurtuluşa eremez. Hristiyanlığın iki farklı din gibi yaşanmaya başlandığı son yüzyılda dahi bu anlayışı devam ettiren bir taraf olduğu bilinmektedir (Demir, 2013, ss. 46-47). Yahudilikte de benzer bir anlayış hâkim olmuştur. Onlara göre farklı dinlerin varlığı, hak dinin duyulması için “ara din” statüsündedir. Bu görüşe göre “Hristiyanlık ve İslam, Hz. İbrahim’in mesajlarını kitlelere hazırlayan bir süreçtir.” Fakat Yahudilik tarihinde dönüm noktası olarak da isimlendirebileceğimiz holocaust olayı, Yahudi inancını benimseyen kişiler arasında “ilahi ceza” konusunda ayrışmaları beraberinde getirmiştir (Akbaş, 2003, s. 174). Yaşanılan bu durum eskatoloji açısından fikir değişikliğine sebep olmuş ve Yahudilerin, ceza ve mükafat anlayışının bu dünyada değil, ahirette karşılımları çıkacağı şeklinde oluşan yeni fikirleri, dünya hayatlarında kendilerine güven duygusu vermiştir. Onlara göre Yahudiler, yeniden diriltildiklerinde düşmanları üzerinde tam hakimiyeti kuracaklardır (Akbaş, 2003, s. 179). Bu gibi dışlayıcı tutumun politeist yapılı dinlerin aksine tek Tanrı inancına sahip dinlerde ön plana çıktığı görülmektedir (Demir, 2013, s. 48). Bununla beraber ister tek Tanrı ister politeist yapılı olsun hakikate ulaştırma, kurtuluş yolları sunma noktasında her dinin kendine ait inanç yapısı vardır. Bu kadar farklı inanç yapılarının olması ise beraberinde cevaplanması gereken soruları da

getirmektedir. Bu soruları şöyle sıralayabiliriz; “Bu inançlardan hangisine uymalıyız? Hakikate götüren yol nedir? Farklı inançlara sahip kişilerin hepsi kurtuluşa erecek mi yoksa birçok fırkadan sadece biri mi kurtuluşa erecek?” Dolayısıyla bu soruların cevaplanması insanın anlam arayışında, dünya ve ahiret saadetini elde etmesinde önem arz etmektedir. Aynı şekilde bu sorular, dini çeşitlilik vakıasını teolojik ve epistemolojik açıdan tartışmaya açmaktadır (Alkan & Acar, 2023, s. 25).

Dinî çeşitlilik her ne kadar belli sorular etrafında gündeme geliyor gibi gözükse de aslında insanların göz ardı edemeyecekleri bir durumdur. Çünkü insanların hayatlarını anlamlandırma süreçlerinde dinî öğretilerin etkisi büyüktür. İnsanlar seçtikleri dinî öğretiler istikametinde bir yol haritası çizerler. Çizdikleri bu yol haritasında da doğru sonuca ulaşım ulaşamayacaklarından emin olmak isterler. Bu sebeple farklı dinlerin varlığı, konunun birçok yönden ele alınmasını gerektirmektedir. Çalışmamızda ise dinî çeşitlilik, İslam düşünce geleneği açısından ele alınacaktır. Bu bağlamda dinî çeşitlilik tartışmasının boyutları öncelikle ortaya konulacak ardından inanç, ritüeller ve eskatoloji açısından dinî çeşitlilik başlıkları ile konu detaylandırılacaktır.

2. DİNİ ÇEŞİTLİLİK TARTIŞMASININ BOYUTLARI

Dinî çeşitlilik, insanların hayatlarını anlamlandırma süreçlerinin bir yansımasıdır. Farklı inanç yapılarında olduğu kadar bir inanç yapısının içinde de ayrışmaların meydana gelmesi tarihi süreçte karşımıza çıkmaktadır. Holocaust olayında gördüğümüz gibi bir olay ya da dinî metinlerin anlamlandırma süreçlerinin sonunda gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu gruplaşmaların yaşanmasında kişilerin öznel yargıları etkili olmaktadır. Bu noktada hermeneutik bilimi özellikle son yüzyıllarda ilerleyiş göstermiştir. “Nesnel pozitivist” yargılardan ziyade kişilerin anlam dünyalarını önemseyen bu bilime göre her din, müntesipleri tarafından doğru anlaşılmalı ve yorumlanmalıdır. Fakat her insan farklı olduğu gibi fikir dünyaları da farklıdır. Yorumlama ve anlama çalışmaları belli bir çerçeve içinde kalmadığında uç noktaların, ayrışmaların oluşması kaçınılmazdır (Ulusoy, 2009, s. 55). Bu bağlamda dinlerin tarihi ilk insanın aynı zamanda ilk peygamberin varlığı ile başlatıldığında tarihi süreçteki farklı dinlerin varlığını, yorumlardaki farklılaşmayı hangi tarihten itibaren başlatacağımız sorusu gündeme gelmektedir. Nitekim daha önce de ele aldığımız gibi Kilise’nin sorgulanmaya başladığı, Hristiyanlık inancı içinde bölünmelerin oluşmaya başladığı zamanla paralel olarak hermeneutik bilimi de ilerleme göstermiştir. Özellikle “18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçiş yıllarında Schleiermacher, Schegel, Humboldt ve diğerleri psikolojik/tarihselci görüşten hareketle klasik ve İncil’ci hermeneutiğin dar kalıplarını kırmaya çalışmışlardır. Tin bilimi (Geisteswissenschaft) adı altında yorum bilgisinin felsefi temelleri Dilthey tarafından derince sorgulanmış olup, Max Weber, Rotchaker, Heidegger, Gadamer, Apel ve Ricoeur’un çalışmalarıyla Hermeneutik gelişmiştir” (Ulusoy, 2009, s. 54).

Dinî çeşitlilik özellikle son yüzyıllarda farklı bağlamlarda tartışılıp daha sonraki süreçte din felsefesinin temel problemlerinden biri haline gelse de kökenleri kadim dönemlere kadar uzanan ve hermeneutik biliminin de kapsamı içinde yer alan bir konudur. Nitekim İslam geleneği içerisinde de tartışmaya açılan bir konu olması farklı açılardan değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Alkan & Acar, 2023, s. 25). Bu doğrultuda dinî çeşitlilik, epistemolojik ve teolojik açıdan ele alındığında “temelde kurtuluşa götüren ve hakikate ulaştırın din hangisidir?” sorusuna cevap aranmış olmaktadır (Alkan & Acar, 2023, s. 26). Bu soruya farklı yaklaşımlar esas alınarak cevap verilebilir. Tek bir dinin hakikate ulaştıracağını ve kişiyi gerçek kurtuluşa erdireceğini söyleyenler dinî dışlayıcılık yaklaşımını benimserler (Alkan & Acar, 2023, s. 27). İkinci yaklaşım dinî çoğulculuktur. Bu yaklaşımı benimseyenlere göre pek çok din vardır ve hepsi müntesiplerini kurtuluşa erdirebilir. Fakat her dinin müntesiplerini kurtuluşa erdirme noktasında koymaları gereken ölçütleri olmalı mıdır ya da var mıdır konusu tartışmaya açıktır.

Üçüncü ve son yaklaşım ise dini kapsayıcılıktır. Bu yaklaşım tek bir hakiki dinin varlığını savunur. Dolayısıyla bu dine mensup olanlar kurtuluşa erenlerdir. Ama aynı zamanda diğer dinlere mensup olan kişiler de hak dinde belirtilen bazı doğru inançlara sahip olabilirler. Bu durumda da bu kişiler kurtuluşa erebilir (Alkan & Acar, 2023, s. 28).

Bahsedilen bu yaklaşımları bilmek çalışmamızda dinî çeşitlilik açısından ele alınacak olan üç konuyu anlamlandırmada önemlidir. Epistemolojik ve teolojik açıdan dinî çeşitlilik konusundaki sorular üzerinde durulduğunda üç temel konu karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki inanç açısından dinî çeşitlilik konusudur. İnanmak için vahyin gelmesi zorunlu mudur? Kişilerdeki inanç farklılıklarının sebepleri nelerdir? İnançlardaki farklılaşma, varlıkların çeşitli olmasıyla ilişkili midir? soruları dinî çeşitliliğin inanç boyutu etrafında şekillenmektedir (Alkan & Acar, 2023, s. 29).

İnançların farklılaşması ibadet formlarının da farklılığını beraberinde getirmektedir. Bu durum da ritüeller açısından dinî çeşitlilik konusunu tartışmaya açmaktadır. Farklı inanç ve ibadetlerin olması bir sürü Tanrı'nın varlığını mı gerektirir yoksa zahirde farklı görünüşleri olan inanç ve ibadetler aslında aynı yönde mi buluşmaktadır? Bu sorulara verilecek cevaplar dinî çeşitlilik meselesinin ritüeller açısından nasıl ele alındığını görme imkânı sağlayacaktır (Alkan & Acar, 2023, s. 33). Bahsedilen inanç ve ibadetler aslında kişiler açısından bir amaca hizmet etmektedir. Kurtuluşa ulaştırmak. Çalışmanın son bölümünde dinî çeşitlilik problemi eskatoloji açısından incelenmektedir. Bu açıdan bakıldığında özellikle yetmiş üç fırka hadisi şerifi etrafında belirginleşen tartışmalar kimlerin asıl kurtuluşa ereceği üzerinde bir sürü görüşün ortaya atılmasına neden olmuştur. Dinî çeşitlilik açısından ele alınan bu üç konuya bakış açısı aslında dinî çeşitlilik konusunu hangi yaklaşım açısından değerlendirildiğini de gün yüzüne çıkarmaktadır (Alkan & Acar, 2023, s. 30).

2.1. İnanç Açısından Dinî Çeşitlilik

Dinî hayatın oluşumunda inançlar etkilidir. Bilimsel bir bilginin doğrulanması gibi doğrulanamayan inançlar, imanın içinde değerlendirilir. Bu inançlar doğrulanamasa da kişi "sübjektif bir kesinlik duygusuna" sahiptir. Bu durum kişinin güven duymasında ya da inanıp bağlanmasında olumsuz bir etki bırakmaz. Başka bir ifadeyle kişinin Tanrı'nın varlığını kabul etmesi ama onu bilimsel bilgiler gibi ispatlayamaması inancının zayıflamasına sebep olmaz (Hökelekli, 2018, ss. 157-158).

Kişilerin algı ve anlayışlarında farklılıklar vardır. Bu durum inançlardaki farklılıkları da beraberinde getirir. Özellikle insanların inançlarında görülen bu farklılıklar Tanrı tasavvurlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum insanların algılarındaki farklılaşmalardan kaynaklanabildiği gibi Tanrı kavramının kendisinden de kaynaklanabilir. Çünkü duyuların ötesinde olanı tanımlamak yapısal anlamda bazı zorlukları barındırmaktadır. Hatta dinden hareketle Tanrı'yı tanımaya çalışan kişiler de ortak bir düşünce yapısı etrafında birleşmemişlerdir (Çaviş, 2010, s. 55). Sonuçta kişilerin zihinlerindeki Tanrı anlayışı kendi akıl yürütmelerinin bir sonucu olabileceği gibi vahiy aracılığıyla da yani Tanrı'nın kendisini tanıtmaya yoluyla da oluşabilir (Çaviş, 2010, s. 56).

Akıl yürütme yolu ya da vahiy ile Tanrı hakkında sahip olduğumuz inançlar İslam düşünce geleneği açısından tartışılmıştır. Tartışmanın genel çerçevesi "Akıl yoluyla Tanrı inancına ulaşmış kişiler, hangi fiillerden sorumlu tutulacaktır? Vahiy gelmeyen kişinin durumu nedir? Akıl yürütme ile Tanrı'nın varlığının bilinmesi zorunlu mudur?" soruları etrafında şekillenmiştir. Bununla birlikte vahyin kendisine ulaştığı kişilerin ayetleri kendi lehlerine göre farklı açılardan ele alabilecekleri üzerinde durulmuştur. Bu durum tarihi süreçte yorumlama farklılıklarını karşımıza çıkarmaktadır. Örneğin Yahudiler ve Hristiyanlar Bakara Suresi, 62.ayeti delil göstererek iman ettiklerini ve kurtuluşa erebileceklerini ifade edebilirler. Bu ve benzeri durumlarla karşılaşılabilmektedir. O zaman kişilerin sahip olması gereken bilgiler

nedir? Bu bilgileri anlamlandırma süreçleri nasıl olmalıdır? sorularının cevaplanması gerekir (Mâtürîdî vd., 2023, ss. 51-52). Kâdî Abdülcebâr, el-Muhît bi't-teklîf'te kişinin aklî olgunluğa eriştiğinde bilmesi gereken üç tür bilgiden bahsetmiştir. İlk bilgi türü kişinin sorumlu tutulduğu fiilleri bilmesidir. Bu kişi açısından, bilinmesi zorunlu bir bilgidir. Çünkü bu bilgiye sahip kişi neyle sorumlu tutulduğunu bilir ve eyleme geçebilir. İkinci bilgi ise kişiyi fiillerden sorumlu tutanın kim olduğunu ve sıfatını bilmesidir. Bu bilgiye sahip olan insan, üçüncü bilgi türü olan fiillerinin sonucunda alacağı karşılığı böylece bilir. Bu bilgi, mükellefi, fiillerini yapıp yapmama noktasında yönlendirmiş olur (Abdülcebâr, 2023, s. 62). Bununla beraber âlimler arasında bu bilmenin ne kadar olması gerektiği tartışılmıştır. Kâdî Abdülcebâr'a göre kişi akıl yürütme ile Allah'ı bilebilir ve bu bilme ile fiilleri anlam kazanır. Kısacası sahih amel, tevhid ve adaletin bilinmesiyle mümkün olmaktadır. İstidlal yoluyla elde edilen bilgiler kişilerin kendi çabalarını gerektirdiği için de Abdülcebâr'a göre taklidi bir marifet mümkün değildir (Şaşa, 2019, s. 181).

Kişinin temelde bilmesi gereken bilgi türlerini de ele alan Kâdî Abdülcebâr, akıl ya da nakil yoluyla tekliflerin bilinebileceğini söylemekte ama aynı zamanda nakil ile bilinen tekliflerin öncelikle akıl yürütme ile bilinmesini zorunlu görmektedir (Abdülcebâr, 2023, s. 66). Mâtürîdî mezhebinin kurucularından kabul edilen Ebu'l Mu'in en-Nesefî ise konuyu Bahrü'l Kelâm eserinde ele almıştır. Nesefî, Kâdî Abdülcebâr ile benzer görüşü benimsemiş ve vahiy gelmese de kişinin istidlal yoluyla Allah'ı bilmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Bu görüşünü ise Hz. İbrahim'in akıl yürütmesiyle ilgili olan "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi..."(Özek vd., 2013, s. 129) ayetine dayandırmaktadır (Nesefî, 2023, s. 69).

Nesefî ile Abdülcebâr taklidi marifet konusunda ise ayrışmaktadır. Dini meselelerde taklidi kabul etmeyen Abdülcebâr'ın aksine Nesefî, taklidi imanı geçerli görmüş ve akıl yürütme yoluyla ulaşsın ya da ulaşmasın kişinin iman ettiğini söylemesinin mümin sayılması için yeterli olduğunu belirtmiştir. Nesefî'nin bu görüşü benimsemesindeki temel gerekçe, imanda istidlalin gerekliliği benimsenirse mukallitlerin cehennemlik kabul edilmiş olacağıdır (Ünverdi, 2014, ss. 232-233).

Konuyu hem Mutezile hem de Maturidi çizgisini benimseyen âlimler açısından ele aldıktan sonra Eşari ekolünün önemli isimlerinden Abdülkâhir el-Bâğdâdî'nin görüşlerine de yer vermemiz bütüncül bir bakış açısı sunacaktır. El-Bâğdâdî Usûlü'd-dîn eserinde dini çeşitlilik kapsamında değerlendirilen vahyin kendisine ulaşmadığı kişinin durumunu ele almıştır. Bu doğrultuda istidlal yolu ve vahiy ile bilinebilecek bilgilere temas ettikten sonra istidlal yoluyla Yaratıcının varlığına ulaşmış kişilerin fiillerinin durumunu da tartışmıştır (el-Bâğdâdî, 2023a, s. 70). El-Bâğdâdî'ye göre tek bir Yaratıcının olduğu, bu âlemin sonradan yaratıldığı fikrine kişi akıl yürütme ile ulaşabilir. Fakat sorumlu olduğu fiilleri ve bu fiillerin hükümlerine ancak Yaratıcının bildirmesi ile bilebilir. Hatta akıl sahibi kişiler, şeriatın kendilerine ulaşmadığı zaman diliminde yaptıkları iyi veya kötü fiiller sebebiyle herhangi bir karşılık almaz (el-Bâğdâdî, 2023a, s. 71). Bu kişiler istidlal yoluyla Yaratıcının birliğine ulaşmaları sonucunda Müslüman hükmündedirler. Kişi ne istidlal ne de vahiy ile Yaratıcının birliğine ulaşamamışsa bu durumda kişi için herhangi bir hüküm verilmez. Onun durumu Allah'ın takdirindedir. Mu'tezile görüşünü benimseyenler istidlal yoluyla Yaratıcı'ya ulaşmış olan kişilerin şeriatın gerektirdiği şeyleri bilme noktasında sorumlu olmayacaklarını belirtmişlerdir. Bununla beraber Hakk'a inanma noktasında yanlış yolu seçenlerin kafir statüsünde olacaklarını ifade etmişlerdir (el-Bâğdâdî, 2023a, s. 72).

Gazzâlî ise Tanrı tasavvurlarındaki farklılıkları Mişkâtü'l-envâr isimli eserinde yer verdiği hadisi şerif bağlamında ele almıştır. Hadisi şerifte "Allah'ın nur ve zulmetten yetmiş perdesi" olduğu bildirilmektedir. Gazzâlî, burada yetmiş ya da yedi yüz perde olabileceğini

belirtmiş ama ikisinden biridir şeklinde kesin bir tercihte bulunmamıştır. Burada asıl vurgulanmak istenilenin perdelerin çokluğu olduğu görüşünü benimsemiştir (Gazzâlî, 2023a, s. 115).

Gazzâlî, hadisi şerif bağlamında perdelenmiş olanları temelde üç gruba ayırır. Bu gruptan ilki “sırf zulmetle perdelenmiş” olanlardır. Bu gruptakiler Yaratıcı ve öte dünya inancına sahip olmayan kişilerdir. Bu gruba dahil olanlar kendi aralarında da dört kısma ayrılırlar. İlk kısımdakiler nefsanî haz ve şehvetlerine göre yaşayanlardır. Onlara göre isteklerinin, ihtiyaçlarının temin edilmesi yaşamak olarak kabul edilir. İkinci kısımda olan kişiler, zulümleri ile ön plana çıkanlardır. Gazzâlî bu kısma dahil olan kişiler arasında “bedevî Arapların, kürtlerin ve birçok ahmağın” olduğunu belirtmektedir. Üçüncü kısımdakiler mutluluğu para ile eş değer görenlerdir. Nitekim Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur; “Altın, gümüş, kadife ve ipeğe kul olanlar helâk oldular. Eğer onlara istedikleri verilirse hoşnut olur, verilmezse hoşnut olmazlar” (Nevevî, 2022, s. 202). Gazzâlî bu hadis-i şerife eserinde yer vermiş ve bu anlayışa sahip olanları da “sırf zulmetle perdelenmiş” olanlar grubuna dahil etmiştir. Bu ilk grupta yer alan son kısım kişiler ise kendilerini akıllı kabul edenlerdir. Her ne olursa olsun başkaları için ya da maddî şeyler için hayatlarını idame ettirenler zulmet karanlığında kalmış ve İmam Gazzâlî’ye göre kurtulamayacaklardır (Gazzâlî, 2023a, s. 116).

İkinci grupta olanlar ise “karanlıkla karışık aydınlıkla perdelenmiş” olanlardır. Bu kişiler ibadet etmeye, Yaratıcıya yönelmeye eğilimlidir. Fakat karanlıkla karışık bir perde ile perdelenmiş olmaları dolayısıyla Yaratıcının sıfatlarını kendi yaptıkları cisimlere atfetmişlerdir. Bu kişiler, duyulur olanlara bağlanma ihtiyacı hissetmiş, bu durumda da maddî olana ibadet etmişlerdir. Kimisi de Yaratıcıya, cisimlerin, yaratılmışların özelliklerini yüklemişlerdir. Bazıları da yanlış istidlal yoluna sapmış ve Yaratıcının sıfatlarını tam manasıyla anlayamamıştır. Bu grupta yer alanların ilki putperestlerdir. Bu kişiler duyulur olanlara saplanıp kalmışlardır. Bu grubun içinde yer alan diğer kişiler Türk topluluklarından bazılarıdır. Bu kişiler de yaratılanlarla bağ kurmuş ve onlara secde etmektedir. Bunlarla beraber ateşe, güneşe ve daha birçok cismani şeylere ibadet eden topluluklar vardır. Bunların hepsi Allah’ın güzellik sıfatıyla perdelenmiş ve görünür olanda saplanıp kalmışlardır. Yanlış istidlal yoluna başvuran gruplarda buraya dahildir. Nitekim bu gruplar Yaratıcının sıfatlarını kavramış olsalar da bu sıfatları yaratılanlardakine kıyas etmişlerdir (Gazzâlî, 2023a, ss. 118-119). Gazzâlî son olarak “salt nurlarla perdelenmiş” grubu ele alır. Bu gruptakiler ise Yaratıcının sıfatlarını kavramış, önceki grubun yaptığı gibi Yaratıcıyı, cisimleştirme yoluna başvurmamıştır. Bu gruba dahil olanların yolu Hz. İbrahim (as) ve Hz. Muhammed’in (sav) yolu gibidir (Gazzâlî, 2023a, ss. 120-121).

Görüldüğü üzere inançlardaki farklılaşmalar farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. İbnü’l Arabî ise el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye eserinde inanç farklılıklarını, varlıkların çeşitliliği ile ilişkilendirmiş (Arabî, 2023, s. 122) ve öncelikle şeriatların farklılığı konusuna değinmiştir. Şeriatlardaki farklılığın sebebini, ilahî nispelerin değişimine bağlayan İbnü’l Arabî, ilahî nispelerin değişim sebebini ise kişilerin hallerindeki farklılaşmayla ilişkilendirmiştir (Arabî, 2023, s. 124). Bu farklılaşmaları bir döngü halinde ele alan müellif, zamanlar halleri, hareketler zamanları, yönelişler hareketleri, yönelişler maksatları, maksatlar tecellileri, tecelliler ise şeriatların farklılaşmasına neden olmaktadır şeklinde konuyu açıklamaktadır (Arabî, 2023, ss. 125-126). Bununla birlikte şeriatlardaki farklılığı gerekli gören İbnü’l Arabî, bu konuyu hadisi şerif bağlamında ele almakta ve her kişinin kendi inancına göre Allah’ı bildiğini, farklı inanca göre Hak Teâlâ tecelli ederse kişinin O’nu inkâr edeceğini belirtmektedir. İbnü’l Arabî’nin asıl vurguladığı husus ise kişilerin kendi itikatları doğrultusunda Allah’a yönelmeleri ve inançlarının aksiyile karşılaştıklarında inkâr etme ve edepsizlik gösterme yanlısına düşmemeleri gerektiğidir (Arabî, 2023, s. 128).

2.2. Ritüeller Açısından Dinî Çeşitlilik

Dinî hayatın oluşumunda etkili olan inançların pratiğe yansımaları ibadet olarak isimlendirilmektedir. Bu doğrultuda dinin en temel boyutu inanç iken, ikinci boyutu ibadetlerdir (Katar, 1998, s. 59). İnançlarda görülen çeşitlilik ibadetlerdeki çeşitliliği beraberinde getirmektedir. Âlimler ise bu çeşitliliği farklı bakış açıları ile değerlendirmiştir. Özellikle tasavvuf geleneğinde konu, vahdet-i vücûd anlayışı ekseninde ele alınmıştır.

Bu anlayışı benimseyen Abdülkerim el-Cîlî, ilahi isimlerin ve sıfatların ibadet formlarındaki farklılaşmayı beraberinde getirdiğini belirtir. Dolayısıyla el-Cîlî, dinî çeşitlilik açısından ele alınan ritüellerdeki farklılaşmalarının sebebini ilahi isim ve sıfatların farklılaşmasıyla ilişkilendirmiştir. Dikkat edilmesi gereken husus ise bu esma ve sıfatların hepsinin izzet bakımından aynı konumda olduğudur. Başka bir ifadeyle Hâdî ve Mudill ya da Rıdvan ve Gazap arasında hakikatte herhangi bir fark yoktur. Fark şeriat ilminde ortaya çıkmaktadır (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 139). El-Cîlî, bu isim ve sıfatlar sonucu tezahür eden ibadetleri değerlendirir ve İslam'daki ibadetlerin asıl ve geçerli olduğunu, diğer inançlardakinin ise küfür olduğunu belirtmektedir. Durum şeriat açısından bu şekilde değerlendiriliyor olsa da el-Cîlî, kişilerin bilinçli ya da bilinçsiz olarak fitratları gereği itaat halinde olduklarını belirtmiş ve şöyle açıklamıştır; “Öyleyse varlıkta hiçbir şey yoktur ki, haliyle, sözyle ve fiiliyle Allah’a ibadet ediyor olmasın” (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 142)!

Nitekim putperestler zahirde maddi olan şeylere ibadet ediyor gözükseler de o şeyin varlığı, zahirde kendisine ait sanılır. Oysa hakikatte o varlık Allah’a aittir. Bir diğer ifadeyle kişiler maddeye ibadet etseler de gerçekte Allah’a ibadet etmektedir. Onlar bu durumun farkında olmasalar da hakikat budur. Şeriat açısından ise onlar kafir statüsündedir (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 146). El-Cîlî'nin tabiatçıların ibadetiyle ilgili görüşlerini de şerh eden Nâblusî, söz konusu kişilerin Allah'ın eserleriyle Hakk'a perde çektiklerini ifade etmiştir. Hakikat bu kişiler için görünmezdir; başka bir ifadeyle perdelidir. Ahirette ise perdeli olanlar açığa çıkar. Dolayısıyla tabiata tapan kişilerin durumu da putperestlerin durumu gibidir. Zahirde tabiata ibadet ediyor gözükseler de hakikatte Allah'a ibadet etmektedirler. Sonuçta şeriat açısından hükümleri putperestler ile aynıdır (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 153). Gezegenlere ve yıldızlara tapan filozofların, ateşi yücelten Mecusilerin, peygamberleri kabul etmeyen Berâhime'nin durumu da bahsi geçen zümreler gibidir. Onlar hakikati idrak edememiş, perdeler çekmişlerdir (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 154-158). Yahudi ve Hristiyanların ibadetlerini de ele alan el-Cîlî, önce Yahudilerin ibadetlerini değerlendirmiştir. Onlar her ne kadar “Rahmânî bir ahlak” olarak ibadet ve sorumluluklarını yerine getirdiklerini ifade ediyor olsalar da son peygamberi kabul etmemeleri sebebiyle kafir statüsündedir. Hristiyanları ise “onlar geçmiş ümmetler arasında Hak Teâlâ'ya en yakın olanlardır” şeklinde ele almıştır. Fakat onların da son peygamber ile hükümlerinin ortadan kalktığını vurgulamıştır. Görüldüğü üzere el-Cîlî, hakikat ve şeriat açısından ibadetleri ele almış ve son tahlilde asıl olanın son peygamber ile gönderilen şeriatın hükümleri olduğunu vurgulamıştır (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 159-161).

Perde kavramı farklı metaforik anlamlarda kullanılmış ve tasavvuf ehline de olumlu ve olumsuz anlamları ile ele alınmıştır. Bu doğrultuda sufiler, perdelerin ortadan kalkması ile Allah'a ulaşabileceğini belirtmiştir (Dilmen, 2021, s. 80). El-Cîlî'nin kâfir kimselerin ibadetleri ile ilgili görüşlerini şerh eden Abdülganî en-Nâblusî, perde tabirine yer vermekte ve bu kimselerin kendi idrakleri ile Hakk'ı perdelediklerini belirtmektedir (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 145). Dolayısıyla zahirde ibadet ettikleri şeyler Hakk'ın perdelenmiş halidir. Perdelerin olması hakikati görmelerine engel teşkil etmektedir. Niyetleri ne olursa olsun hakikatte Allah'a ibadet halindedirler. Şeriat açısından ise kafir kabul edilirler (Cîlî & Nâblusî, 2023, s. 148).

2.3. Eskatoloji Açısından Dinî Çeşitlilik

Kişi dünyaya geldiğinde sosyal bir çevrenin içine zorunlu olarak dahil olur. Sosyal ortamların farklılaşması birbirinden farklı dinlerin ve milletlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Aynı zamanda dinlerin çeşitliliği, inançlardaki ve ritüellerdeki farklılaşmaları beraberinde getirmektedir. Bu çeşitliliğin sonucunda ise hangi inancın ya da ibadetin kişiye fayda sağlayacağı, başka bir ifadeyle kurtuluşa eriştireceği sorusu akla gelmektedir (Aslan, 2000, s. 17).

Özellikle dinlerin çokluğu meselesi tek Tanrı inancına sahip kişiler için problem olarak algılanmaktadır. Bu kişiler, hangi tek Tanrı inancına sahip din doğrudur? Bu dinlerin ortaya koyduğu kurtuluş öğretilerinden hangisi hakikattir soruları ile karşı karşıya kalmaktadır. Bahsedilen kurtuluş öğretilerini şu şekilde sıralayabiliriz;

1. “Yeryüzünde yaşayan bütün fertlere karşı âdil davranan merhametli bir Tanrı vardır.”
2. “Adalet ve merhametin gereği olarak Tanrı, insanlar arasında ayırmacılık yapmadan kurtulabilme imkânını herkese eşit dağıtmıştır.”
3. “Tanrı dünyayı sadece bir grup azınlığın, yani bir dinin mensuplarının, kurtuluşa erecekleri şekilde yaratmış, dolayısıyla diğerlerinin kendi hatalarından kaynaklanmayan bir sebeple (doğum) kurtuluşa ermelerine engel olmuştur”.

Yukarıdaki önermeler arasında çelişkiler olduğu gözlemlenmektedir. İnanç yapılarından biri, herkesin kurtulma imkânını gündeme getiriyorken diğer inanç yapısı, yalnız bir grubun kurtulabileceğini ifade etmektedir. Bu çelişkiler de doğal olarak dinî çoğulculuk problemini ortaya çıkarmaktadır (Aslan, 2000, s. 19).

Max Weber ise eskatoloji konusunda farklı bir sınıflandırma ortaya koymuştur. Ona göre dinler eskatoloji açısından iki grupta değerlendirilir. Birinci grupta yer alan inanç yapıları, ahlaki olana vurgu yapıp tek Tanrı inancına sahip dinlerde olduğu gibi kurtuluş inancına sahip değildir. Bu gruba dahil olan Konfüçyanizm gibi inançlar, bu dünya hayatına odaklıdır. Diğer grup dinler ise ilahi olana ulaşma şeklinde bir eskatoloji inancına sahiptir. Başka bir ifadeyle Weber, kurtuluşun dünyaya ya da aşkın bir amaca yönelik olabileceğini ifade etmiştir. Sonuç olarak Weber’e göre dünyaya ya da aşkın olana yönelik olsun her inanç yapısının sahip olduğu bir kurtuluş öğretisi vardır (Tokat, 2007, s. 58). Hermeneutik biliminde öne çıkan isimlerden biri olan Schleiermacher ise dini geleneklerin uygunluğunu belli şartlar ile sınırlandırmıştır. Bu şartlar şöyle sıralanmaktadır; “Bireyin kendini aşmasına imkân sağlıyor mu? Bireyi dünyanın bütün belirlemelerinden özgürleşmesini sağlıyor mu? Kişinin kendisini sevmesi gibi komşusunu sevmesine imkân sağlıyor mu” (Tokat, 2007, s. 60)? Eğer bir dinî geleneğin kabul edilmesinde sadece bu şartlar dikkate alınırsa bireyin özgürleşmesi veya ahlaki anlamda iyi olması bir dinin kabul edilmesinde yeterli midir? Dinlerin kurtuluş öğretilerini hangi açıdan ele almalıyız soruları da gündeme gelmektedir.

İslam Düşünce Geleneği açısından konuyu ele aldığımızda ise kurtuluşa götüren esas dinin İslam olduğu kabul edilerek değerlendirildiğini görmekteyiz. Fetret ehlinin durumunu ayrıca değerlendiren alimler, farklı inanç yapılarının kurtuluşa erişmesinin tek yolunun İslam olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bununla birlikte İslam inancı içerisinde de gruplaşmaların olması, bu dindeki hangi fırkanın kurtuluşa ereceği meselesi, konuyla ilgili fikir ayrılıklarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Konu özellikle yetmiş üç fırka hadisi etrafında tartışılmakta ve konuyla ilgili yazılan metinlerin bazılarında peygambere imanın gerekliliği ile fetret ehlinin durumu belli ayetler kapsamında değerlendirilmektedir. İmam Mâtürîdî, Te’vîlâtü’l Kur’ân eserinde peygambere iman konusunu, Bakara suresi 62. ayeti esas alarak değerlendirmekte ve bu kapsamda ayette yer alan ifadelerin özellikle Yahudi ve Hristiyan kişiler tarafından inançlarına delil olarak kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Fakat dikkatle incelendiğinde

kendilerine dayanaktan öte, fiillerinin yanlışlığını ortaya koyan bir delil olduğu müellif tarafından ortaya konulmaktadır (Mâtürîdî vd., 2023, ss. 50-51).

Âlimler, fetret ehlinin durumunu ise İsrâ Suresi, 15.ayet çerçevesinde ele almıştır. Kiyâ el-Herrâsî, Ahkâmü'l Kur'ân eserinde bu ayeti delil göstererek mükellefiyetin oluşması için peygamber gönderilmesini gerekli gördüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla peygamberin tebliğinin ulaşmadığı kişi, azap görmeyecektir. Fahreddin er-Râzî'de Mefâtihu'l Gayb'da benzer görüşü dile getirmiş ve şeriatın gelmesinden sonra azabın tahakkuk etmesinin mümkün olacağını ifade etmiştir (Mâtürîdî vd., 2023, s. 52). Dolayısıyla bu görüşü benimseyenler vahyi esas almaktadır. Kişinin akli ile doğru ya da yanlış kavrayabileceğini fakat Yaratıcının sorumlu tuttuğu ya da yasakladığı hükümlere istidlal yoluyla vâkıf olamayacağını savunmaktadır (Artık, 2019, s. 64).

Konunun başka bir yönüne değinen Burhaneddin el-Bikâ'î ise kendisine şeriatın ulaştığı ama bu davete yönelmeyen kişinin azabı hak edeceğini belirtmektedir (Mâtürîdî vd., 2023, s. 53). Âlimlerden bir kısmı ise şeriat gelme de kişinin itikadî anlamda sorumlu olacağını, vahyin gelmemesini bahane olarak sunamayacağını ifade etmiştir. Bu âlimlerden biri olan Ebu Hanife konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır; "Allah Teâlâ hiçbir peygamber göndermemiş olsaydı bile insanların onu bilmeleri onların üzerinde bir yükümlülük olurdu" (Mâtürîdî vd., 2023, s. 54). Bu görüşü benimseyenler peygamber gelme de kişinin sorumlu olacağı fikrini farklı ayetlerle desteklemiştir (Mâtürîdî vd., 2023, s. 55). Bununla birlikte İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu'l Beyan eserinde Câsiye Suresi'ndeki 31.ayetin tefsirine yer vermiş ve şeriatın ulaşmadığı kişilerin sadece akli süreçlerle sorumlu olmalarının beklenemeyeceğini ifade etmiştir. Kendisine şeriat ulaşmamış, iman ya da inkâr üzere ikrarda bulunmamış ve istidlal yoluyla Yaratıcıya ulaşmak için vakti olmamışsa, bu kişinin sorumluluğunun olmadığını belirtmiştir (Bursevî, 2014, s. 70).

İslam düşünce geleneğinde yer edinen İhvân-ı Safâ ise, konuyu iki açıdan tartışmaya açmıştır. Bunlardan ilki, dönemlere göre farklılaşan şeriatların nasıl açıklanacağı, diğer husus ise her bir şeriatın kendi içindeki ayrışmaların nasıl izah edileceğidir (Safâ, 2023, s. 73). Şeriatın kendi içindeki farklılaşmaları makûl gören İhvân-ı Safâ, kişilerin durumlarına göre uygulamaların farklılaşmasının gerekli olduğu fikrini benimsemiştir. Bu ayrışmaların faydalarını ise şöyle sıralamışlardır; Bu durum bilgi birikimine imkân tanımakta ve kendisine kör olan kişilerin/grupların yaptıkları yanlışları fark etmelerini sağlamaktadır (Safâ, 2023, s. 78). Tarihi süreç değerlendirildiğinde yetmiş üç fırka hadisinin farklı gruplarca yorumlanıp, kurtuluşa erenlerin kimler olduğunun tartışıldığı tespit edilmektedir. Konuyla ilgili farklı akademik çalışmalarda yapılmıştır. Rivayetlerden hareketle kurtuluşa erecek fırkaların sayısındaki tartışmalar ve bu fırkaların özellikleri noktasında farklı görüşler mevcuttur. Kurtuluşa erecek olanların temel özellikleri rivayetler çerçevesinde belirlenmiş olsa da azaba uğrayacakların kimler olduğu hususunda ihtilaflar karşımıza çıkmaktadır (Benli, 2010, s. 118).

Kurtuluşa eren fırkanın özelliklerine el-Fark Beyne'l Fırak eserinde yer veren Abdülkâhir el-Bağdâdî Allah'ın birliğini, peygamberini ve getirdiği şeriatı hiçbir şüphe duymadan ve batıl uygulamalar karıştırmadan kabul etmiş olan herkesin fırka-i naciye içerisinde değerlendirileceğini belirtmektedir (el-Bağdâdî, 2023b, s. 84).

Şehristânî'de, Bağdâdî ile benzer görüşü savunmuş ve kurtuluşa yalnızca bir fırkanın erebileceğini belirtmiştir. Hak olanın ise hem akıl hem de nakil ile bilineceğini vurgulayan Şehristânî, ilahi ve ilahi olmayan şeklinde dinleri iki gruba ayırmıştır. "el-Milel ve'n-niha'l" eserinde İslam, Mecusilik, Yahudilik ve Hristiyanlık'ı ele alarak vahiy kaynaklı ya da vahiy kaynaklı olma şüphesi olan dinleri ele almıştır. Diğer bölümde ise vahiy kaynaklı olmayan/beşer üretimi dinleri incelemiştir. Bununla birlikte ilk grupta yer alan dinlerin fırkalara ayrıldığını (Şehristânî, 2023, s. 86-87) ve bu ayrışmanın içerisinde yalnızca bir grubun

kurtuluşa ereceğini, bu grubunda hadisi şerifte ifade edilen “ehl-i sünnet ve'l-cemaat” olduğunu ifade etmiştir (Şehristânî, 2023, s. 88).

Konumuz bağlamında ele aldığımız hadisi şerifi farklı açılardan yorumlayanlar da olmuştur. Bu kişilerden öncelikle Ebû Temmâm'ın Bâbü's-Şeytan min Kitâbi's-Şecere eserindeki görüşlerine değinebiliriz. İsmâîlî müellif, hadisi şerif bağlamında eserini telif etmiş, kendi mezhebini hakikatin aslı olarak görmüş ve “kendi mezhebi dışındakileri Kışriyye olarak isimlendirmiştir” (Gülmez, 2022, s. 62). Temelde fırkaları zahir ve batın açısından değerlendirmiş ve zahir ehlinin ayrılıklara düştüğünü, batın ehlinde ise böyle bir durumun vuku bulmadığını dolayısıyla da kurtuluşa eren firkanın ehli batın olduğunu ifade etmiştir (Temmâm, 2023, s. 81). Bu görüşünü de “...Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı” (Özek vd., 2013, s. 85) ayeti ile temellendirmektedir.

Kurtuluşa yalnızca bir grubun ulaşacağı görüşünü benimseyen âlimler arasında Âmirî'de yer almaktadır. Müellif, yetmiş firkadan sadece birinin kurtuluşa ereceğine kesin olarak inanmamız gerektiğini vurgulamakta ve bu fırkaları “yaşam tarzları”, “amaçları”, “yöntemleri” ve “tutumlarına” göre ayırmaktadır. Bu grupların içerisinde yalnızca bir grubun hakikat peşinde olduğunu belirten Âmirî, bu kişilerin sayısının da az olduğunu ifade etmiştir (Âmirî, 2023, ss. 104-105).

Hadisi şerifin farklı rivayetlerinin olması, konunun farklı açılardan ele alınmasını gerektirmektedir. Yalnızca bir firkanın kurtuluşa ereceği fikrini benimseyenlere karşın çoğunluğun kurtuluşa ereceği ile ilgili rivayeti kabul eden âlimler de vardır. Bunlardan biri olan Şemseddin el-Makdisî, “Ümmetim yetmiş üç firkaya ayrılacak, yetmiş ikisi cennette, birisi ise cehennemde kalacaktır” rivayetini esas almakta ve bu rivayetin daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Ümmetin çoğunluğunun kurtuluşa ereceği fikrini benimseyen müellif, çoğunluğun içerisinde yer alacak grupların da ehl-i sünnet mezheplerinin olduğunu belirtmiştir (el-Makdisî, 2023, s. 91).

Gazzâlî, kurtuluşa ulaşacak ya da ulaşamayacak fırkaların belirlenmesi noktasında istidlalin değil nassların esas alınması gerektiğini söylemekte ve Allah'ın rahmetinin çok kuşatıcı olduğunu vurgulamaktadır (Gazzâlî, 2023b, s. 94). Makdisî'nin de daha sahih kabul ettiği rivayeti esas alırsak, Gazzâlî'ye göre kurtuluşa eremeyecek grup peygamberleri yalanlayan ve iman etmeyen gruptur. Eğer meşhur olan rivayet esas alınacak olursa bu durumda da kurtuluşa erecek grubun şefaate gerek kalmadan, doğrudan cennete girmeye hak kazanan grup olduğunu söylemektedir (Gazzâlî, 2023b, s. 95). “Bir kimse birisine fasık veya kâfir ithamında bulunur da bu kimse böyle değilse ithamı kendisine döner” (Kocaer, 2004, s. 728) hadisi şerifine eserinde yer veren Gazzâlî, Peygambere iman ettiğini bildiği halde kişinin rivayette yer aldığı şekliyle yapacağı bir ithamın yanlışlığını vurgulamaktadır (Gazzâlî, 2023b, s. 98).

Gazzâlî, taassubî bir anlayışla grupların birbirlerine karşı dışlayıcı ve tekfir edici bir yaklaşım sergilemelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bunu da zikredilen rivayetleri gündeme getirerek yapmaya gayret etmiş ve Allah'ın rahmetini vurgulamıştır (Gömbeyaz & Seymen, 2020, s. 346). Gruplaşmaların sonuçları tarihi süreç incelendiğinde çatışmaları beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Gazzâlî, iman etmekte olan herkesi ortak bir çerçevede tutma gayretinde bulunmuştur (Kandemir, 2017, s. 359).

3. SONUÇ

İslam düşünce geleneği açısından ele aldığımız dinî çeşitlilik konusu kapsamındaki tartışmalar, insanın yaşamını neye göre düzenleyip, nasıl bir sona varacağına dair sorulara cevap bulmaya çalışmıştır. Bu sebeple konu, düşünürler tarafından birçok yönden tartışılmıştır. Özellikle son yüzyıllarda bilim haline gelen hermeneutik ile yorumlama faaliyetleri daha da ön

plana çıkmıştır. Bu bilimin önde gelen temsilcilerinin görüşleri, dinlerin sınıflandırılmasında rol oynamıştır.

Dinî çeşitlilik konusu kapsamında öncelikle değerlendirdiğimiz inanç açısından dinî çeşitlilik, imanın hangi şekillerde gerçekleşeceğini ve fetret ehlinin durumunun ne olacağı sorularını beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda âlimlerin bu sorulara verdikleri cevaplar çerçevesinde gruplara ayrıldıkları görülmüştür. Mutezile mezhebine mensup Kâdî Abdülcebbar ile Mâtürîdî mezhebi âlimlerinden Ebu'l Mu'în en-Neseî'nin istidlal yoluyla kişinin Yaratıcıya ulaşabileceğini ve bu bilmenin zorunlu olduğu görüşünü benimsedikleri tespit edilmiş fakat tam tersi görüşü benimseyen ve kişinin vahiy gelmediğinde sorumlu olmayacağını savunan Eşari çizgisindeki âlimlerin de görüşleri ortaya konulmuştur.

Tartışmayı inançlardaki farklılaşmalar doğrultusunda ele alan Gazzâlî ise, görüşlerini hadis-i şerife dayandırmakta ve bu farklılaşmaları perde kavramı ile açıklamaktadır. Nitekim kişi ve gruplar perdeli oldukları şeye göre inanç yapılarını şekillendirir. İnançlardaki çeşitliliğin sebebi de bu perdelerdir. Gazzâlî'nin yapmış olduğu bu sınıflandırmalar dinî çeşitliliğe bakış açısını da ortaya koymaktadır. Ona göre kurtuluşa ulaşacak olan grup "salt nurla perdeli" olanlardır. Gazzâlî bu görüşü ile dinî dışlayıcılık yaklaşımını esas alıyor gözükse de Yaratıcının merhametine de vurgu yapmakta ve kişileri küfür ithamında bulunma noktasında uyarılmaktadır. Bununla birlikte İbnü'l Arabî'nin şeriatlardaki farklılığın sebeplerini açıklarken gündeme getirdiği "varlıkların çeşitliliği" görüşü, ilahi nispelerin değişimi ile ilişkilendirilmiştir. Bütüncül okumalar yapılmadığında dinî çoğulculuğu makul gören bir yaklaşıma sahip olduğu fikri oluşabilse de İbnü'l Arabî'nin böyle bir görüşe sahip olduğu sonucuna ulaşılması oldukça zordur.

Çalışmamızda incelediğimiz ritüeller açısından dinî çeşitlilik konusu ise dinî çeşitlilik tartışmasının boyutlarını da göz önünde tutmamızı gerektirmektedir. Şöyle ki; Abdülkerim el-Cilî ibadetlerin çeşitliliğini hakikat ve şeriat olarak iki açıdan ele almakta ve ilahi isimler ile bu çeşitliliği ilişkilendirmektedir. Kişiler hakikat açısından her ne kadar Allah'a ibadet ediyor olsalar da şeriat açısından asıl kurtuluşa erenlerin İslam'ın emrettiği şekilde inanan ve ibadet eden kişilerin olduğu vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda El-Cilî'nin dinî dışlayıcılık yaklaşımı ekseninde konuyu ele aldığı söylenebilir. Eskatoloji açısından bakıldığında ise el-Cilî, kurtuluşa erecekleri belirtmiş olsa da farklı düşünürler tarafından kimlerin kurtuluşa ereceği ve bu kişilerin hangi özelliklere sahip olmaları gerektiği tartışılmıştır.

Bu sebeple eskatoloji açısından dinî çeşitlilik, farklı durumlar üzerinden ele alınmalıdır. Bunlardan ilki fetret ehlinin durumudur. Bu duruma dair görüşler, şeriatın gelmediği ya da vahyin kendisine ulaşmadığı kişinin sorumlu olup olmaması, iman edip etmemesi gibi hususlara bakış açısıyla paralellik göstermektedir. Konunun ele alındığı diğer bir husus ise şeriatların kendi içlerindeki farklılaşmalarıdır. Özellikle İhvân-ı Safâ'nın görüşleri bu noktada ön plana çıkmakta ve farklılıkların rahmet olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte kurtuluşa erecek grupların kimler olduğunun bilinme ihtiyacı, meselenin asıl tartışma boyutunu oluşturmaktadır.

Her dinin sahip olduğu kurtuluş öğretileri vardır. İslam düşünce geleneği açısından konu ele alındığında asıl kurtuluşa götüren din, İslam'dır. Fakat alimlerin ortak görüşe sahip olduklarını düşünsek de dinin içinde oluşan ayrışmalara nasıl yaklaşılabileceği hususunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu ayrılıkların sebebinin ise nassların yorumlanmasındaki farklılıklardan ve rivayet çeşitliliğinden kaynaklandığı tespit edilmiştir. İslam düşünce geleneği açısından incelediğimiz düşünürlerin çoğunda, bir grubun kurtuluşa ereceği fikrinin hâkim olduğunu söylememiz mümkündür. Bu grubun hangi özelliklere sahip olduğu ve isminin ne olduğu konusunda farklı tanımlamalar bulunsa da bu görüşü benimseyenlerin dinî dışlayıcılık yaklaşımını esas aldığını görmekteyiz. Hatta bu anlayış ileri bir noktaya taşınmakta ve grupların

birbirlerini tekfir etmesine de sebep olmaktadır. Bu görüşün aksine bir grup hariç herkesin kurtuluşa ereceği fikrine sahip düşünürler de vardır. Onlar, Allah'ın rahmetinin kuşatıcılığına yaptıkları vurgular ile tekfir etme girişimlerine engel olmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla hak dinin İslam olduğu görüşünü esas alıp, tekfir edici bir dil yerine rahmet dili tercih edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, K. (2023). Mükellefin Sorumlu Tutulduğu Fiiller. İçinde M. Bilge (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 61-67). Küre Yayınları.
- Akbaş, M. (2003). Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefi Cevaplar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(1), 173-186.
- Alkan, E., & Acar, R. (Ed.). (2023). Dini Çeşitlilik. İçinde *Din Felsefesinin Ana Konuları* (1. bs, C. 5, s. 353). Küre Yayınları.
- Âmirî. (2023). Kurtuluşa Erenler Kimlerdir? İçinde Y. Kara (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 100-105). Küre Yayınları.
- Aslan, A. (2000). Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4, 17-30.
- Arabî, İ. (2023). İnançlar ve Durumlar. İçinde E. Alkan (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 122-134). Küre Yayınları.
- Arıcan, M. K. (2011). Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 71-98.
- Artık, M. (2019). *Fetret Ehlinin İlahi Adalet Açısından Durumu* [Yüksek Lisans]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Benli, D. G. (2010). *Din Dili Bağlamında 73 Fırka Hadisinin Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans]. Ondokuzmayıs Üniversitesi.
- Bursevî, İ. H. (2014). *Rûhu'l-Beyân* (A. Alim, B. Ergül, & M. Okumuş, Çev.; C. 19). Erkam Yayınları.
- Cîlî, & Nâblusî. (2023). Dinlerin ve İbadetlerin Hakikati. İçinde M. Bedirhan (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 135-161). Küre Yayınları.
- Çaviş, E. (2010). İslam Geleneğinde Tanrı Tasavvurları. *Eskiyeni*, 19, 55-61.
- Demir, T. (2013). Dinî Çoğulculuk. *Liberal Düşünce*, 71, 41-64.
- Dilmen, Ö. (2021). Yûnus Emre'nin Dîvân'ında Perde Metaforu. *Bilim Armonisi*, 4(2), 78-91.
- el-Bağdadî, A. (2023a). İslam Daveti Kendilerine Ulaşmayanlar. İçinde M. Bilge (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 70-72). Küre Yayınları.
- el-Bağdadî, A. (2023b). İslam Topluluğu ve Ümmetinin Tanımı ve Kapsamı. İçinde K. Gömbeyaz (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 82-85). Küre Yayınları.
- el-Makdisî, Ş. (2023). Çoğulculuktan Dışlayıcılığa Yetmiş Üç Fırka Hadisi. İçinde K. Gömbeyaz (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 89-91). Küre Yayınları.
- Gazzâlî. (2023a). İnsanlar Niçin Farklı Tanrı Tasavvurlarına Sahip? İçinde M. Kaya (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 114-121). Küre Yayınları.
- Gazzâlî. (2023b). Tekfir ve İlahî Rahmetin Genişliği. İçinde Z. Ş. Özkan (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 92-99). Küre Yayınları.

- Gömbeyaz, K., & Seymen, S. (2020). 73 Fırka Hadisi “Allah’ın Geniş Rahmetini Daraltır” mı? Gazzâlî’nin Faysalu’t-tefrika’daki 73 Fırka Hadisine Yaklaşımı Üzerine Bir Analiz. *Tevilat*, 1(2), 335-348.
- Gülmez, C. (2022). *Ebü Temmâm’ın Bâbü’s-Şeytân Min Kitâbi’s-Şecere Adlı Eserinde İslam Mezheplerinin Tasnifi* [Yüksek Lisans]. Fırat Üniversitesi.
- Hökelekli, H. (2018). *Din Psikolojisi* (14. bs). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kandemir, A. M. (2017). Te’vil ve Tekfir Kuramı Çerçevesinde Gazzâlî’nin Toplumsal Barışa Katkısı. *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 343-361.
- Katar, M. (1998). Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları. *Dini Araştırmalar*, 1(1), 59-75.
- Kılıç, R. (2004). Dinî Çoğulculuk mu? Dinde. *Dinî Araştırmalar*, 7(19), 13-17.
- Kocaer, A. F. (2004). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh* (C. 2). Hüner Yayınları.
- Mâtürîdî, Cevzî, İ., el-Herrâsî, K., er-Râzî, F., Bikâ’î, Bursevî, & Âlûsî. (2023). Kur’ân’da ve Tefsirlerde Ehl-i Kitap ve Fetret Ehli. İçinde M. Coşkun (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 49-60). Küre Yayınları.
- Nesefî. (2023). İslam Daveti Kendine Ulaşmayanlar. İçinde M. Bilge (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 68-69). Küre Yayınları.
- Nevevî, imam. (2022). *Riyâzü’s Sâlihîn* (Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & R. Küçük, Çev.; C. 3). Erkam Yayınları.
- Özek, A., Dönmez, İ. K., Çağrıçı, M., Gümüş, S., Karaman, H., & Turgut, A. (2013). *Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* (6. bs). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özenç, F. (2019). Dini Çeşitlilik Açısından Siyer Öğretimi. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 7-18.
- Safâ, İ.-i. (2023). Dinin Tekliği, Hükümlerin ve Fırkaların Farklılığı. İçinde H. Özturan (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 73-78). Küre Yayınları.
- Şaşa, M. (2019). Kâdî Abdülcebâr’ın Marifetullah Teorisi. *Kader*, 17(1), 153-184.
- Şehristânî. (2023). Doğrunun Tekliğinden Hak Fırkanın Biricikliğine. İçinde K. Gömbeyaz (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 86-88). Küre Yayınları.
- Tanrıverdi, H. (2013). Dinî Çoğulculukta Din Tasavvuru (W. Cantwell Smith ve John Hick’in Görüşleri Bağlamında). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6, 1039-1067.
- Temmâm, E. (2023). Yetmiş Üç Fırka Hadisinin Yorumu: Bilkuvve Şeytanlar ve Fırkalar. İçinde K. Gömbeyaz (Çev.), *Dinî Çeşitlilik* (C. 5, ss. 79-81). Küre Yayınları.
- Tokat, L. (2007). Milet ve Nihal. *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 49-102.
- Ulusoy, K. (2009). Tarih Eğitiminde Hermeneutik Yaklaşım. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 51-68.
- Ünverdi, V. (2014). Ebu’l Muîn En-Nesefî ve Kadî Abdülcebbar’a Göre İmanda Taklidin Geçerliliği. *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 207-234.